
МІЖНАРОДНИЙ ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ, ПРИСВЯЧЕНИЙ 70-РІЧНОМУ ЮВІЛЕЮ
ПРОФЕСОРА АЛЛИ АНДРІЇВНИ КАЛИТИ

УДК [811.11+811.16]’37; 81-115

ФОНОСЕМАНТИЧНІ ЯВИЩА В ЛІТЕРАТУРІ

Кушнерик В. І.

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича
kuschneryk@rambler.ru

У статті проводиться порівняльно-зіставне дослідження явищ фоносемантизму в німецькій, російській та українській мовах. На основі розробленої методики формалізованого подання фонетичної та лексичної систем, а також на базі лінгво-квантитативних експериментів вивчаються фоносемантичні закономірності формування та функціонування асоціативно-символічних значень, існуючих у свідомості людини в різних мовах світу.

Ключові слова: *фоносемантизм, асоціативно-символічне значення, лінгво-квантитативний експеримент, німецька, російська та українська мови.*

В статье представлены результаты сравнительно-сопоставительного исследования явлений фоносемантизма в немецком, русском и украинском языках. На основе разработанной методики формализованного представления фонетической и лексической систем, а также на базе лингво-квантитативных экспериментов изучаются фоносемантические закономерности формирования и функционирования ассоциативно-символических значений, существующих в сознании человека в разных языках мира.

Ключевые слова: *фоносемантизм, асоціативно-символічне значення, лінгво-квантитативний експеримент, німецький, російський і український мови.*

The article presents the results of a comparative-and-contrastive study of the phonosemantic phenomena in German, Russian and Ukrainian. Using the methodology of a formalized representation of phonetic and lexical systems as well as on the basis of linguistic quantitative experiments the author outlines phonosemantic regularities of formation and functioning of associative-and-symbolic meanings that exist in the mind of different languages' speakers.

Keywords: *phonosemantics, associative-and-symbolic meaning, linguistic quantitative experiment, German, Russian and Ukrainian.*

Особливий інтерес викликає співвідношення між значенням слова та його звуковою формою, що базується на здатності звука викликати незвукові уявлення. Цю властивість можна пояснити початковою роллю предметів і явищ, пов'язаних із різними звуками у житті людини, що проходила етапи свого становлення. Наприклад, відголоски блискавиці, шум вулкана, який “прокинувся”, шипіння змій, рикання тварин тощо формували негативну оцінку низьких, гримлячих та шиплячих звуків. Натомість високі, чисті, мелодійні звуки супроводжували приємні й безпечні явища – спів пташок, заспокійливий шум моря чи лісу, набуваючи позитивної оцінки. Отже, оцінки

звучання, які закріпилися у свідомості людини і пов'язані з певними асоціаціями, могли переноситись на будь-які інші звуки, доказом чого, зокрема, слугують поетичні та музичні твори, змістом яких є значущість звукової форми, тобто асоціативно-символічне значення (АСЗ) звуків.

Підтвердження такого зв'язку вбачаємо і в синестетичних ефектах, коли існує латентний зв'язок звукового образу із незвуковим. Мають місце непоодинокі факти, коли подразник одного типу зумовлює виникнення відчуття, характерного для подразників іншого типу.

В останні два десятиліття лінгвістика переживає підвищений інтерес до дослідження об'єктивного ФС на матеріалі як прозових, так і поетичних текстів, де в центрі уваги – явище синестезії, що передбачає перенесення найменування (наприклад, перенесення якості одного відчуття на інше). Так, у словосполученні *sweet sound* відбувається перехід якості зі сфери смаку до сфери слуху. При цьому очевидно є специфічність значення наведеного словосполучення, яка кваліфікується у стилістиці як *метафоричність*, тобто перенесення значення одного із компонентів на інший, і може пояснюватися зміною «валентності» цього компонента [1].

Метою було дослідити символічні значення фонем та приголосних фоносполучень – фонестем сучасної німецької, української та російської мов. Так, об'єктом дослідження в німецькій мові стали: *i, e, a, o, u, b, p, d, t, g, k, s, sch, m, n, p, l, f, v, r, z, bl, br, dr, gl, gn, fl, fv, kl, kn, kv, pl, sl, pv, sm, sn, sr, st, stv, sw, tv*; у російській мові: *и, э, а, о, у, ы, б, п, д, м, г, к, с, ш, м, н, р, л, в, ф, ж, з, й, х, ц, ч*; в українській мові: *і, е, а, о, у, и, б, в, г, ґ, д, з, ж, й, к, л, м, н, п, р, с, т, ф, х, ц, ч, ш*. Дослідження символіки фонем і фоносполучень проведені на матеріалі художньої літератури, зокрема поезії видатних представників названих національних літератур.

Для аналізу було відібрано по 257 віршованих текстів відомих поетів Р. М. Рільке, Б. Лепкого та Б. Пастернака. У дослідженні використовувались віршовані тексти з приблизно однаковою кількістю знаків. Отримані результати оброблялися за допомогою певних статистичних методів. Результати статистичного аналізу подані в табл. 1.

Таблиця 1

Асоціативно-звукова співвідповідність фонем та символічних значень у мовах

Зву- чання	Англійська мова		Німецька мова		Російська мова		Українська мова	
	Ма- жор	Міно́р	Ма- жор	Міно́р	Ма- жор	Міно́р	Ма- жор	Міно́р
a	4,42	3,95	5,59	4,99	3,25	3,71	3,69	3,70
o	3,81	4,12	3,97	4,00	3,88	2,99	2,47	3,54
u	2,09	2,61	2,24	2,47	3,14	3,01	3,99	3,96
i	2,23	3,64	2,41	3,59	3,98	4,73	4,79	5,21

e	3,69	4,12	3,86	4,02	3,72	3,97	3,62	3,71
b	2,06	3,09	2,17	2,98	3,88	2,56	2,34	2,56
v	2,35	3,12	2,47	2,99	3,90	3,97	4,00	3,86
g	3,62	3,91	3,77	3,86	4,00	4,01	5,01	3,78
d	3,09	3,51	3,22	3,64	3,77	4,05	3,60	3,70
z	1,83	0,99	1,94	0,89	2,20	1,63	2,02	1,75
з	1,85	1,97	1,97	1,75	2,44	2,63	1,63	2,05
j	0,88	1,41	0,98	1,21	1,79	1,62	1,77	1,89
k	3,34	3,65	3,55	3,50	3,25	3,29	3,68	3,77
l	4,49	2,15	2,68	4,02	3,90	3,75	3,87	4,00
m	3,89	2,91	4,02	3,92	3,71	3,57	1,84	2,40
n	2,68	2,12	682,78	2,67	3,39	3,27	3,31	3,57
p	2,59	2,13	2,75	2,12	3,86	3,94	2,77	2,84
r	1,89	2,75	2,00	2,56	3,13	3,56	1,72	1,74
s	3,61	3,71	3,80	3,65	3,66	4,00	4,06	3,87
t	1,81	2,21	1,97	2,02	3,17	3,01	3,64	3,51
f	2,48	2,33	2,57	2,42	3,33	2,49	2,41	3,46
h	2,13	2,61	2,26	2,51	3,59	2,78	1,94	1,63
ts	3,65	3,45	3,78	3,57	1,84	1,75	1,63	1,98
tʃ	2,64	1,86	2,77	1,79	2,17	2,88	2,73	1,78
ʃ	2,71	2,39	2,73	2,52	3,75	3,53	2,65	2,40
bl	0,89	1,24	0,91	1,05	0,89	1,14	0,92	0,88
br	1,48	0,95	1,14	1,20	1,27	1,17	0,98	1,23
dr	1,10	1,31	1,23	0,97	1,34	0,91	1,62	1,28
gl	1,40	1,15	1,44	1,37	1,38	1,28	1,53	1,15
gr	1,45	1,24	1,33	1,21	1,57	1,03	1,35	1,57
fl	1,71	1,63	0,92	0,99	0,91	1,01	0,87	0,94
fr	1,63	1,34	1,29	1,04	1,53	1,48	0,73	1,13
kl	1,15	0,98	1,41	1,18	1,45	1,26	1,33	1,27
kn	1,72	1,39	1,61	1,58	1,67	1,72	1,04	1,31
kr	1,10	1,41	1,58	1,48	1,51	1,49	1,59	1,48
pl	1,52	1,23	0,94	0,79	0,91	0,98	0,86	1,04
pr	1,70	1,08	1,59	1,26	1,49	1,48	1,58	1,72
sl	1,20	0,85	0,95	1,27	0,97	1,03	1,02	0,93
sm	1,81	1,62	1,46	1,38	1,53	1,63	1,58	1,72
sn	1,36	1,52	1,63	0,93	1,69	1,37	1,43	1,82
sr	1,11	1,42	1,00	0,86	0,93	1,56	0,99	1,17
st	1,85	1,38	1,92	1,86	1,86	1,16	1,73	1,15
str	1,36	1,52	1,45	1,54	1,68	1,53	1,89	1,27
sw	1,11	1,42	1,24	1,29	1,15	1,05	1,20	1,32
tr	1,52	1,23	1,96	1,23	1,87	1,67	1,92	1,72

Дослідження у трьох мовах засвідчує, що в більшості випадків таким довгим фонемам [a:], [o:], [e:] притаманний відтінок мажорності, а асоціацію з мінорними мотивами створюють короткі фонemi [a], [и], [б], [д]. Приголосні фонemi та фонемні сполучення розподіляються на мажорні та мінорні в залежності від наступних голосних фонем. Вибірка та експеримент показали: коли за приголосними йдуть [a, u, e], то, як правило, ці морфеми асоціюються з мажорними мотивами; якщо ж за ними йдуть [i, ja], то виникають асоціації з мінорними тонами.

Більш тісний зв'язок асоціацій, зрозуміло, простежується в порівнянні російських та українських фонем та їхніх сполучень. Суттєвою різницею відзначається проведення паралелей з німецькою мовою, яка належить до іншої підгрупи індо-європейської сім'ї мов.

Для підтвердження думки щодо мотивації поетичних творів нами було здійснено пошук фоносемантичних явищ у ліриці німецькомовної поетеси Рози Ауслендер. Пануючий настрій її поетичних творів характеризується домінуванням сумних мотивів, що пояснюється песимістичним світосприйняттям поетеси.

Розвиток психіки та становлення особистості Р. Ауслендер припадають на історично бурхливі часи. Світові війни, які двічі спустошували Європу, розпад та утворення імперій, неодноразові голокості єврейського народу наклали негативний відбиток на тонку й гостро сприймаючу натуру поетеси. Лірика Р. Ауслендер пронизана смутком, тугою за рідним краєм, спогадами та враженнями від минулого. Таким чином, очевидно є перевага *мінорних* мотивів у поезії Р. Ауслендер, що і стало приводом розглянути її творчість крізь призму її відповідних настроїв.

Наведемо кілька строф із найпопулярніших віршів поетеси, які підлягають дослідженню з метою виявлення їхнього забарвлення.

Reptil

Die Zeit ein Reptil
Hat mich gefressen
Unverdaut liege ich
In ihrem langen Leib
Halblebend halbtot
Das trdumte mir
Als ich mit Josef
Im Kerker lag
Die Magerzeit liegt mir
Im Magen
Josef ist tot
Sein gespeicherter Weizen
Ergiesst sich
Ins Tote Meer.

Змій

Час – це змій
Він пожер мене
Неперетравленою лежу я
В його довгim череві
Напівжива напівмертва
Це приснилось мені
Коли я з Йосифом
Лежала в темниці
Голодні літа лежать
У моєму шлунку
Йосиф мертвий
Його накопичене збіжжя
Висипається в Мертве море.
[Ауслендер 1988: 101]

Der Brunnen

Im verbrannten Hof
Steht der Brunnen
Voll Tränen
Wer weinte sie
Wer weinte sie
Wer trinkt
Seinen Durst leer.

Криниця

На спопелілім дворі
Стоїть криниця
Повна сліз
Хто наплакав її
Хто вип'є
Спрагу її до дна.
[Ауслендер 1988: 72]

Wandlung

Wir kamen heim
Ohne Rosen
Sie blieben im Ausland
Unser Garten liegt
Begraben im Friedhof
Es hat sich
Vieles in vieles
Verwandelt
Wir sind Dornen geworden
In fremden Augen.

Перетворення

Ми вернулися додому
Без троянд
Вони залишилися в чужому краї
Наш сад
Поховано на кладовищі
Багато чого
Перетворилося
В багато що.
Ми стали терням
У чужих очах.

Alter

Diese harten Tage
Vergeblich leuchten
Die Anemonen
Der Himmel ist grau
Eine dunkle Wolke
Weint
Ich suche den toten Freund
Im Traum
Das Schreiben
Tut weh.

Старість

Ці невмолимі дні
Даремно світяться
Анемони
Небо імлісте
Чорна хмара
Плаче вгорі
Я шукаю мертвого друга
Вві сні
Як боляче
Пишеться.

Таким чином, пропонується розглядати терміни *мажорність* і *мінорність* як складові поняття конотативного аспекту значення слова й тематичного фону тексту, оскільки його словесно-звукова організація невіддільна від її змістовної наповненості. Це веде до того, що традиційні музичні терміни спонукають дослідників мови до змістовно-диференційного дослідження лінгвістики тексту.

Для проведення фоносемантичного аналізу віршованого тексту було відібрано 17 поетичних творів зі збірки Р. Ауслендер з переважаючими *мінорними* мотивами загальним обсягом 3015 слововживань. Фонемами були

згруповані за двома категоріями: голосні та приголосні. Але практика аналогічних досліджень свідчить про те, що більш достовірними є результати, отримані через призму диференційних ознак досліджуваних фонем. Тому фактично всі розрахунки через критерій χ^2 були проведені після того, як фонеми були згруповані за їхніми диференційними ознаками. Так, за категорією голосні фонеми і за ознакою «короткість – довгота» результати дослідження засвідчили, що у творах Р.Ауслендер переважають короткі голосні ($\chi^2=278$). Саме вони створюють особливу атмосферу смутку у ліриці поетеси. Крім того, лабілізовані голосні заднього ряду [u: o:] ($\chi^2=80$), голосні нелабілізовані переднього ряду, де переважають [e: ε] ($\chi^2=109,21$) голосні верхнього підняття переднього ряду, де більшість за фонемами [y: i:] ($\chi^2=37,65$) та голосні середнього підйому переднього ряду з голосними [oe] ($\chi^2=66,41$) створюють палітру мінорності у вищезгаданих поетичних доробках [$\min \chi^2 \geq 3,84$, що дорівнює 95% достовірності та $\chi^2 \geq 6,63$, що дорівнює 99,9% достовірності].

Аналіз системи приголосних виявив, що у названих поетичних текстах переважають зімкнено-поривні [p, b, t, d, k, g] та вібрант [r]. Язикові приголосні переважно [d, t, r, z, j, k, g] є частотнішими за губні [p, b, m, f, v], внаслідок чого сформувався фон різкого звучання, що призвів до мінорних мотивів. Всі перелічені приголосні фонеми з яскравою семантичною забарвленістю створюють враження смутку та асоціюються з різким «агресивним», «холодним» забарвленням віршованого тексту, що й сприяло об'єктивному зображенню пригніченого настрою Р. Ауслендер, відтворенню її песимістичних поглядів на життя.

Результати розрахунків, які проведені через критерії χ^2 , показані у чотирипільних таблицях, оскільки у статистичних дослідженнях часто виявляється доцільним подавати дані аналізу у вигляді так званого альтернативного розподілу, тобто у вигляді таблиць, які складаються з чотирьох полів (Табл. 2).

Таблиця 2

Чотирипільні таблиці

Л.П.Р	25	1163
Л.З.Р	134	1054

$$\chi^2=80,08$$

Н.П.Р.	316	872
Н.З.Р.	119	1069

$$\chi^2=109,21$$

В.П.З.Р.	83	1103
	179	1009

$$\chi^2=37,65$$

С.П.З.Р	49	1139
С.П.П.Р	162	1026

$$\chi^2=66,41$$

Довгі голосні	195	1940
Короткі голосні	624	1511

$$\chi^2=278,04$$

Дзвінки приголосні	793	1342
Глухі приголосні	497	1638

$$\chi^2=97,32$$

Зімкнені приголосні	937	1198
Щілинні приголосні	379	1756

$$\chi^2=342$$

Губні приголосні	249	1886
Язикові приголосні	991	1144

$$\chi^2=625,71$$

Л.Г.П.Р. – лабіалізовані голосні переднього ряду

Л.Г.З.Р. – лабіалізовані голосні заднього ряду

Н.П.Р. – нелабіалізовані переднього ряду

Н.З.Р. – нелабіалізовані заднього ряду

В.П.З.Р. – верхній підйом заднього ряду

В.П.П.Р. – верхній підйом переднього ряду

С.П.П.Р. – середній підйом переднього ряду

С.П.З.Р. – середній підйом заднього ряду

Наступним етапом нашого дослідження було зіставлення отриманих результатів з доробками інших німецькомовних поетів, які творили свої поезії в руслі більш «традиційних» тем і їхні твори відрізняються від вищезгаданих переважно *ідилічною мотивованністю*. Для більшої об'єктивності результатів порівняльному аналізу було піддано 17 поетичних доробок Ельзи Ласкер-Шюлер і така ж кількість віршованих творів Ернста Яндля, приблизно з однаковою кількістю слововживань. Для прикладу, наведемо по два вірші кожного з авторів, з тим, щоб підкреслити мотиви цих творів, які є носіями переважно *мажорного характеру*.

Einmal ist die Freude

Einmal ist die Freude so groß
daß sie die Zeit beim Genick packt
in einen Sack steckt
und in den Fluß wirft.
Der Fluß, den die Quelle erzeugt
und das Meer bestätigt
ist nicht die Zeit
sondern ein Größeres.
Die Katze, die den Fluß entlanglauft, ungehört
geduckt und von Büschen gedeckt
ist die Zeit hinter Mäusen.
Einmal ist die Freude so groß
daß sie die Zeit beim Genick packt.
Verweintes Fenster, trockne dein Gesicht –
ich strahle.
Kauernder Celsius, streck dich, streck dich –
ich strahle.
Einmal ist die Freude
Einmal ist die Freude so groß
Einmal ist die Freude
Einmal ist die Freude so groß

Glückwunsch

wir alle wünschen jedem alles Gute:
daß der gezielte Schlag ihn just verfehle;
daß er, getroffen zwar, sichtbar nicht Blute;
daß, blutend wohl, er keinesfalls verblute;
den Ästen,
daß, falls verblutend, er nicht Schmerz empfinde;
daß er, von Schmerz zerfetzt, zurück zur Stelle finde
Immer suche ich nach deinen Lippen
wo er den ersten falschen Schritt noch nicht gesetzt –
wir jeder wünschen allen alles Gute.
Niemand sieht uns.
Kommt das Licht mit dem Grün
Schlummern wir,
Nur unsere Schultern spielen noch wie Falter.

Die Liebe

Es rauscht durch unseren Schlaf
Ein feines Wehen, Seide
Wie pochendes Erblühen
Über uns beide.
Und ich werde heimwärts
Von deinem Atem getragen,
Durch verzauberte Märchen.
Durch verschüttete Sagen
Und mein Dornenlächeln spielt
Mit deinen Urtiefen Zügen
Und es kommen die Erden
Sich an uns zu schmiegen
Es rauscht durch unseren Schlaf
Ein feines Wehen, Seide –
Der weltalte Traum
Segnet uns beide.

Ein Liebeslied

Aus goldenen Odem
Erschufen uns Himmel
O, wie wir uns lieben...
Vögel werden Knospen
Und Rosen flattern auf.
Hinter tausend Küssen.
Eine Nacht aus Gold
Sterne aus Nacht...

Усі проаналізовані твори були затранскрибовані та була підрахована загальна кількість кожної фонемі у всіх поетичних доробках обох авторів. Для виявлення певних фоносемантичних універсалій, характерних для *мажорних* мотивів, ми згрупували, з одного боку, всі фонемі *сумних* творів

та, з іншого – всі фонеми, які вживаються у творах з *ідилічним мотивом*. Виникає запитання: які фонеми переважають у творах з *мажорним мотивом*? Відповідь на це запитання дозволив дати статистичний прийом χ^2 . Після проведених обчислень стало очевидним (див. табл. 3), що в *мажорних творах* домінують голосні [a], [e:], [ε:], [i:], [u], а також приголосні [l], [m], [n], [v]. Згідно з отриманими розрахунками, спостерігається тенденція до *мажорних мотивів* також у дифтонга [æ], голосної [y:] і приголосних фонем [s], [x]. Особливе положення займає вібрант [r], який домінує то в одній категорії, то в іншій, коли мова йде про мотивацію тексту. Найімовірніше, специфіка вживання цієї фонемі окремо чи в можливих сполученнях (dr, kr, pr тощо) є індивідуально авторською. Подальші дослідження можуть це остаточно довести.

При $\chi^2 = 3,84$ – 95% достовірність результатів; при $\chi^2 = 6,63$ – 99,9% достовірність результатів.

Таблиця 3

«Мажорні» твори

Фонема	Мажор	Міnor	χ^2
a	246	176	5,966
a:	80	60	0,019
a e	186	115	2,109
a o	82	58	0,042
b	134	90	0,414
ç	139	120	1,785
d	263	207	0,625
e:	119	113	4,013
ε	42	139	89,906
ε:	97	25	34,015
f	123	106	1,540
g	124	105	1,222
h	78	53	0,180
i:	186	117	7,200
ı	283	228	12,022
j	13	10	0,013
k	90	68	0,037
l	293	225	9,779
m	231	184	7,007
n	82	505	8,125
η	42	40	1,430
o:	66	45	0,139
ɔ	78	62	0,233
ø:	16	12	0,003

<i>Фонема</i>	<i>Мажор</i>	<i>Міно́р</i>	χ^2
æ	2	4	1,462
ɔø	17	15	0,277
p	53	42	0,146
Pf	9	4	0,706
r	352	188	13,008
s	190	164	2,458
ʃ	103	94	2,429
t	366	419	6,558
tʂ	71	52	1,344
tʃ	4	0	2,931
u:	65	41	0,569
ʊ	132	40	25,939
v	126	144	13,871
x	44	22	2,179
y:	46	21	3,305
Y	14	10	0,003
z	148	89	2,222
<i>Всього:</i>	6031	4418	

Таким чином, при фоносемантичному аналізі фонетичної значущості віршованих текстів Р. Ауслендер, Е. Ласкер-Шюлер, Е. Яндля встановлено, що існує взаємозв'язок між їхнім звучанням та значенням, який передбачає домінування певних фонем як у «мінорній», так і в «мажорній» ліриці авторів. Психологічна настанова на відповідні мотиви засвідчила, що Р. Ауслендер, Е. Ласкер-Шюлер, Е. Яндль відчують та тонко відтворюють у своїй творчості семантико-асоціативну змістовність звуків при відображенні об'єктивної дійсності, передачі власного духовного світу та змалюванні життєвих переживань.

Отже, нині має місце теорія первинного фоносемантизму, за якою символіку звуків вважають первинною по відношенню до умовного значення, наполягаючи на тому факті, що дана символіка виникла під впливом звуків природи. Теорія вторинного фоносемантизму передбачає зворотній процес, коли умовне значення слова віддзеркалює у своїй звуковій формі певну символіку. І якщо певний звук зустрічається поспіль у кількох словах з подібною семантикою, то семантика в загальному вигляді фокусується на цьому звуці і, відповідно, закріплюється за ним. Тоді вже окремий звук викликає відповідні підсвідомі асоціації, пов'язані із семантикою слова.

Література

1. Кушнерик В. І. Фоносемантизм: Гіпотези і факти: Монографія / За ред. В. І. Кушнерика. – Чернівці: Книги – XXI, 2008. – 418 с. – ISBN 978-966-2147-36-0.